

EPIGRAPHICA (XV)*

Inscripții din Apulum

1. — Altar de calcar, partea superioară (fig. 1 a, b, c, d); dimensiuni: 50 × 28 × 20 cm. Au fost scrise două fețe, cu litere de 7,5 și 10,5 cm. Piesa se află în Muzeul Unirii din Alba Iulia. (inv. 285). D. Radu a prezentat următoarea lectură a celor trei rînduri păstrate pe latura din față a altarului¹:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
pro s(alute) M(arci?)
M(arcus) Ulp(ius)?

Preferăm să credem că inscripția a fost închinată *pro s(alute) M(arcorum) Ulp(iorum)*, deci în sănătatea a cel puțin două persoane. Apoi, editorul nu a observat că există o inscripție și pe latura din dreapta a altarului, din care s-a păstrat cam jumătate din lățime. Cum între literele I și O nu se observă vreun punct despărțitor, ne vine greu să decidem între lectura *Io[vi]* și *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*. Aici nu pare să se fi scris mai mult de un rînd. Iată noua lectură:

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)
pro s(alute) M
M(arcorum) Ulp(iorum)

.....

Lateral:

Io[vi] sive *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*.

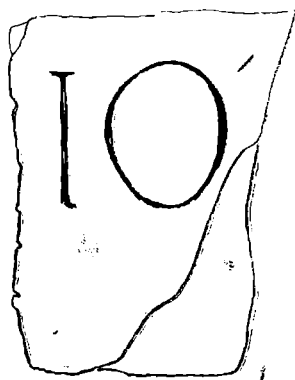

Fig. 1 c, d

* *Epigraphica* (XII) în *ActaMN* XVII 1980, p. 81 sqq., unde este indicat locul de apariție al seriilor anterioare; (XIII) în *ActaMN* XVIII 1981, p. 443 sqq.; (XIV) în *ActaMN* XX 1983, p. 104 sqq.

¹ D. Radu, în *Apulum* IV 1961, p. 101, nr. 5, fig. 5.

2. — Altar de calcar, din care s-a păstrat partea stângă, de sus, a cîmpului inscripției (fig. 2 a, b); dimensiuni: $22 \times 20 \times 20$ cm; literele de 6 cm. Piesa, inedită, se află în lapidariul Muzeului Unirii din Alba Iulia.

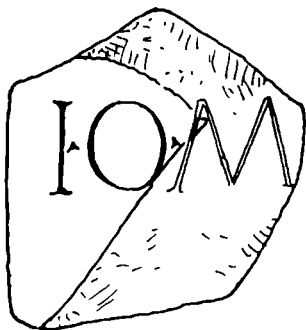

Fig. 2 b

I(ovi) O(ptimo) M(aximo)

Cele trei litere sînt atît de apropiate, încît par a fi fost urmate de încă un epitet sau determinativ al divinității. Dacă a existat un al doilea rînd al inscripției, el a fost mai scurt.

3. — Altar de calcar, cu capitulul și cîmpul inscripției parțial deteriorate (fig. 3 a); dimensiuni: $44 \times 24 \times 17$ cm; literele de 3 cm. Piesa se află în lapidariul Muzeului Unirii din Alba Iulia (inv. 78). A fost descoperită în 12 iunie 1847 pe locul unei cărămidării, care ar putea fi cea despre care se știe că a existat pe versantul de sud al dealului numit Kutjamál, înspre Partoș, și de unde provin multe monumente romane²: Inscripția a fost văzută de Thalson³, iar Mommsen i-a preluat acestuia lectura, fără a fi văzut piesa.

CIL III 1167:

////

////

//// TE

RENTIVS

5 EX·VISO

P

Între timp din cîmpul inscripției s-a șters începutul r. 4—5 și litera P din r. 6. Se văd însă și litere în r. 1—3, pe care Thalson nu le observase. În ce privește numele dedicantului, literele LP din r. 3 ne dau certitudinea pentru lectura *[M(ar)-cus) Ulp(ius)]*. Nomenul *Terentius* este, deci, folosit drept cognomen. Ceea ce a mai rămas în r. 1 din literele V, N și O constituie un sprijin suficient pentru lectura *[Sil]v[a]no*. În r. 2, înaintea cuvîntului *sac(rum)*, este destul loc pentru un epitet al lui Silvanus, probabil *Dom(estico)*. Un argument în favoarea lecturii în r. 1—2 îl constituie faptul că în aceeași zi și în același loc au fost descoperite încă două

² Vezi B. Cserni, *Alsófehér vármegye története a római korban*, Nagy-Enyed (Aiud) 1901, p. 274—275, nr. 31; pl. II, nr. 31.

³ În afara manuscrisului lui Thalson, inscripția este semnalată în *Kronstädter Satellit* 1847, nr. 51, p. 213 și la J. F. Neigebaur, *Dacien aus den Ueberresten des classischen Altertums, mit besonderer Rücksicht auf Siebenbürgen*, Brașov 1851, p. 161, nr. 273.

monumente, închinată de asemenea lui Silvanus⁴. Ne-am putea gândi la un sanctuar al acestei divinități. Iată lectura inscripției (fig. 3 b):

/Sil|v|a|no
 sac(rum)
 /M(arcus) Ulp(ius) Te-
 rentius
 5 ex viso
 / (osuit).

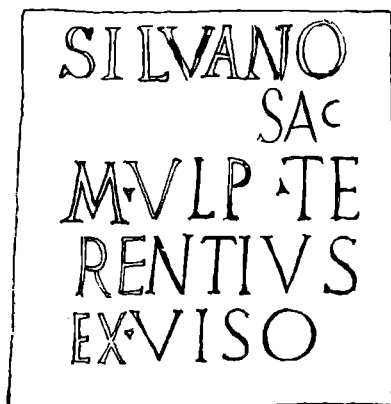

Fig. 3 b

4. — Lăspede sau, mai degrabă, stelă funerară de calcar, fragment din partea de sus a cîmpului inscripției (fig. 4 a, b). O bordură pare a avea rolul de a separa cîmpul inscripției de un registru superior. Dimensiuni: 31 × 23 × 16 cm; literele de 8 cm în r. 1 și de 6,5 cm în r. 2. Piesa se află în Muzeul din Alba Iulia (inv. 612).

Din r. 1 s-a păstrat prima literă a formulei *D(is) M(anibus)*, iar din r. 2 literele OM aparținînd nomenului defunctului sau al defunctei, urmate probabil de o hastă verticală.

D(is) [M(anibus)]
 .om

Fig. 4 b

Defunctul sau defuncta purta romenul *Domitius*,-a sau *Pomponius*,-a⁵.

5. — Lăspede funerară de calcar, din care s-au păstrat cinci fragmente (fig. 5 a, b, c, d, e). Ele se află în Muzeul din Alba Iulia sub numerele de inventar 660, 634, 707, 631 și 695. Dimensiuni: *a* — 23 × 20 × 2,5 cm (spart în două); *b* — 31 × 29 × 3 cm; *c* — 13 × 10 × 3 cm; *d* — 20 × 23 × 2,5 cm (spart în două); *e* — 12 × 7 × 3,5 cm. Literele au înălțimea de 6 cm în r. 1—3 ale fragmentelor *a*—*b* și pe fragmentul *c* și de 5 cm în r. 4 al fragmentului *b* și pe fragmentul *d*.

⁴ CIL III 1141 și 1143.

⁵ *Domitius Nic...* și *Domitius Eufas* în două inscripții inedite și *Pomponius Fuscus* în CIL III 982 și 983.

Scierea este cit se poate de neîngrijită. Ligaturi: *a* — r. 1: *A + V*; *b* — r. 1: *T + E*. Litera *I* este uneori de foarte mici dimensiuni (*b* — r. 3; *c* — r. 1 și, poate, *a* — r. 2—3).

B. Cserni a publicat fragmentul *a* fără bucățica de sus⁶, afirmînd că a fost descoperit în anul 1907 la „Kutjamál“, în viile care se aflau pe locul cimitirului roman dintre Partoș și Cetate⁷. Nu avem de ce ne îndoii de locul descoperirii, căci inscripția, așa cum se va vedea mai departe, are într-adevăr un caracter funerar. Este, de asemenea, logic să presupunem că tot atunci și tot acolo au fost găsite și fragmentele *b—c*, pe care Cserni nu a mai ajuns să le publice și a căror apartenență la aceeași inscripție nu a observat-o. Nu pare, deci, a corespunde adevărului afirmația lui C. L. Băluță și I. I. Russu că fragmentul *b*, pe care l-au publicat, ar fi fost găsit „în *colonia Nova*, incinta castrului“⁸. Nici cei doi editori nu au observat că fragmentul *b* face parte din aceeași inscripție cu *a*, *c*, *d* și *e*.

a — B. Cserni: AVR T... / RAE.... / ETE

b — C. L. Băluță, I. I. Russu:*us tesse(rarius)* / ...[*coniu*]*x eius*[*flilius* / ...[*bene*] *me(renti)*.

Fragmentele *a* și *b* pot fi bine puse în legătură (fig. 5 f), în timp ce plasarea fragmentului *c* nu este tocmai sigură. Este, apoi, evident că fragmentul *d* se află în stînga, jos, dar nu știm cît este de mare lacuna între *b—c* și *d*. S-ar putea să nu lipsească nici un rînd între ele. Fragmentului *e* nu i-am găsit un loc convenabil.

a—d:

Q.....
Aur(elius) ?*T*.....*us tesse-*
rar[ius, coniu]x eius
et E..... *filius*
 [?matri] ?*pien[tissi]m(a)e*
M.....
Ius
 ...[*bene mere*]*ntibus*

e:

SM
fil(?ius, -a)

În r. 1 litera *Q* face parte fie din numele defunctei, fie din propoziția *q[ui] vixit*. Monumentul este înălțat de un *Aurelius**us* (r. 2), care îndeplinea funcția de *tesserarius*⁹, de bună seamă în legiunea XIII Gemina. Tocmai de aceea nu este exclus ca r. 3 să fi fost mai lung: *tesse/rar[ius leg(ionis) XIII G(eminae), coniu]x eius*. Din cognomenul fiului (r. 4) s-a păstrat inițiala *E*. Formula [*bene mere*]*ntibus*, de care nu avem de ce ne îndoii, arată că în inscripție mai este pominit, poate în partea de început, pierdută, cel puțin încă un defunct. După nomenul *Aurelius* și după scriere piesa se datează în secolul III.

6. — Bază de statuie funerară, de calcar, partea din stînga, cu dimensiunile 145 × 46 × 69 cm (fig. 6 a). Latura stîngă, păstrată, este ornamentată cu un vrei de viță de vie. Literele au în r. 1—3 înălțimea de 9—9,5 cm, în r. 4—7 de 5—6 cm, în r. 8 de 7 cm, în r. 9 de 6 cm, iar în r. 10—11 de 3 cm. Ligaturi — r. 4: *A+N*, *X+X*; r. 5: *A+N*, *X+X*; r. 6: *N+E*; r. 7: *N+I*. Piesa a fost descoperită în cursul

⁶ B. Cserni, în *ATÉvk* XIV 1908, p. 51.

⁷ Vezi B. Cserni, *Alsófehér vármegye története a római korban*, p. 273—274, nr. 25; pl. II, nr. 25.

⁸ C. L. Băluță, I. I. Russu, în *Apulum* XX 1982, p. 130—131, nr. 14.

⁹ Vezi pentru aceasta A. v. Domaszewski, *Die Rangordnung des römischen Heeres*², Köln-Graz, p. 43—44.

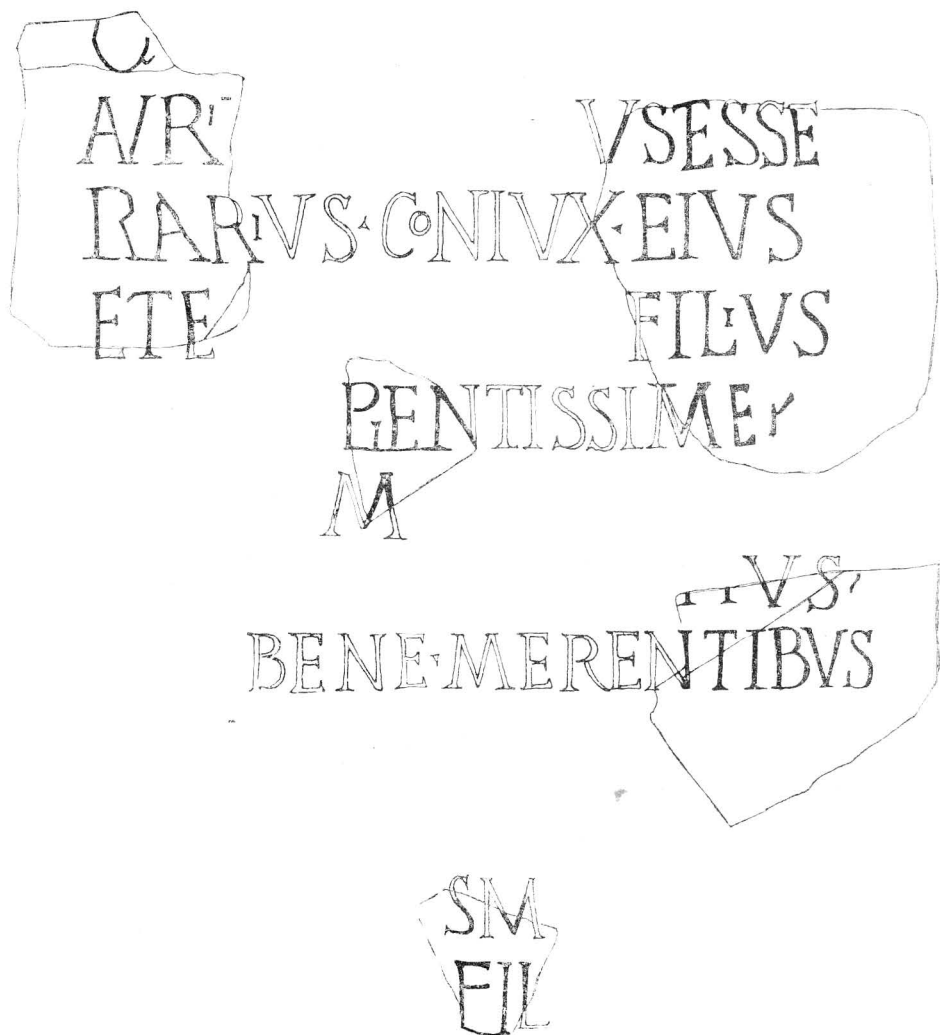

Fig. 5

săpăturilor din anul 1970 în catedrala romano-catolică din Alba Iulia și a fost publicată de I. I. Russu cu următorul text¹⁰, reluat apoi în *AnnEp*, 1980, 743:

[D(is) M(anibus)] / C(?atus) N]...?mil(es)] / leg(ionis) X]III G ?A]/n(t)oni-
[nianae...] / vix(it) an(nis) LXXV NO / vix(it) an(nis) XXII... / IOR.IANE ?VI /
Ingen VI A [.....] / D. M G(aiuse)? [...] / VET EX A[....leg.] / XIII G
NE(?)

Luând în considerare starea piesei, nu se va putea niciodată ajunge la o reconstituire a inscripției. Putem însă încerca să oferim un text cât de cât coerent,

¹⁰ I. I. Russu, în *RevMuz*, IX 1980, p. 39—40, nr. 8, fig. 8.

iar punctul de plecare este observația că în r. 1, 3, 4, 9 avem de-a face cu nomenul *Nonius* (fig. 6 b). Observații mai mărunte sînt că în r. 4 cifra este XXV și că defuncta din r. 5—6 este *[Vic]torin(a)e*. Propun următorul text:

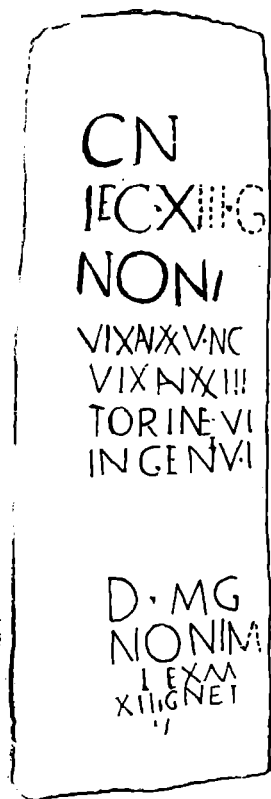

Fig. 6 b

- C(aio) N[onio]*
leg(ionis) XI [II Gem(inae)]
Non(io) I
vix(it) an(nis) XXV, No(n(io)) . . .
 5 *vix(it) an(nis) XXIII . . . [Vic-]*
torin(a)e, v[ix(it) an(nis)] . . .
?Ingen(u)i, vi[x(it) an(nis)] . . .
D MG
Non(ius) Im
 10 *[ve]lt(eranus) ex . . . [leg(ionis)]*
XIII G(eminae) ne[?potibus]

Nu putem explica lacuna între r. 7 și 8, în care ar mai încăpea două rînduri, și nici literele D MG din r. 8. Este greu de crezut că am avea de-a face cu invocația *D(is) M(anibus)* către sfîrșitul inscripției. Cel care închină inscripția este un *Nonius Im*, fost ofițer inferior al legiunii XIII Gemina (r. 9—11). Primul dintre defuncți, poate fiul celui amintit înainte, a fost militar al aceleiași legiuni (r. 1—2). Primul dintre nepoți a trăit 25 de ani (r. 3—4), al doilea 23 sau 24 de ani (r. 4—5). Urmează un personaj feminin purtînd cognomeul *Victorina*. Genitivul *Ingen(u)i* din r. 7 este greu de explicat. Ținînd seama pe de-o parte de lățimea literelor C și O, pe de alta de îngustimea literelor N și V, sîntem tentați să datăm inscripția la sfîrșitul secolului II sau la începutul secolului III.

7. — Lespede funerară fragmentară, de calcar, cu partea din stînga și de sus lipsă (fig. 7 a). Dimensiuni: 60×70×20 cm. Literele au înălțimea de 3,5 cm în r. 1—3 și de 3 cm în r. 4—7. Ligaturi — r. 1: M+E; r. 2: L+E; r. 4: V+R. Piesa a fost descoperită între anii 1938—1977 în cușul săpăturilor arheologice făcute în ca-

teatră româno-catolică din Alba Iulia și a fost publicată de I. I. Russu cu următorul text¹¹, reluat apoi în *AnnEp*, 1980, 740:

.... Filomel(us)
[?armor.] custos ex
.... vixit a(nnos) XXXII
.... Corolla et Aur(elius)
[C]restus et Aelia
[V]ictorina hered(es)
eius b[ene] m[erenti] p[ro]suerunt).

Eruditului comentariu privind numele personajelor nu i se poate aproape nimic adăuga¹². Nu putem răspunde nici întrebării privind eventualul raport de rudenie între defunct și moștenitorii săi, întrucât nu cunoaștem nomenul defunctului, iar alte precizări lipsesc. Nomenul lui Aurelius C(h)restus ne datează însă inscripția începînd cu domnia lui Marcus Aurelius.

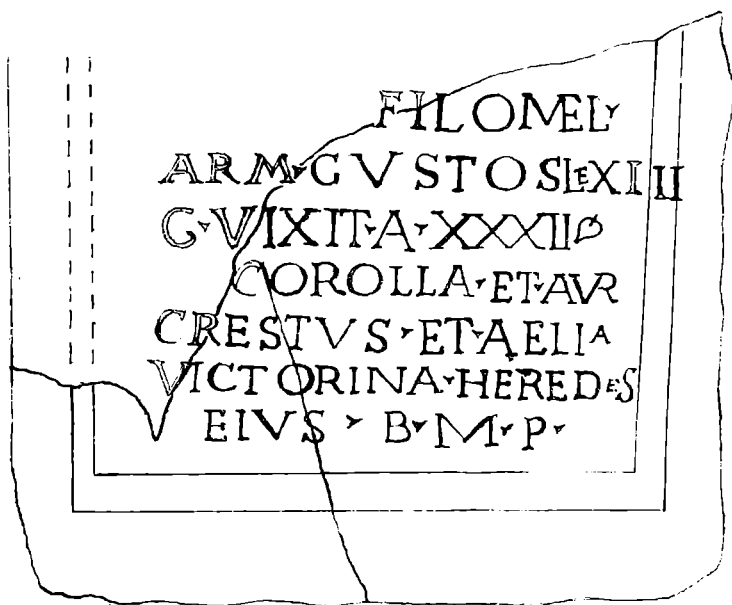

Fig. 7 b

Despre funcția îndeplinită de Filomelus I. I. Russu a scris următoarele¹³: „Titularul epitafului, foarte probabil militar (mort în plină vigoare a tinereții ostășești, la abia 32 de ani), poate să fi fost un gradat ca [armorum?] custos în legiune, dacă s-ar putea întregi astfel, ori [?templi] custos, [?aedis] custos(?). Plus adhuc non liquet.” Ceea ce a fost însă luat la sfîrșitul r. 2 drept EX, este de fapt LE X[II]II, deci *le(gionis) X[II]II*, cu ultimele două haste scrise pe ramă. Funcția de *armorum custos* în legiunea XIII Gemina, prima presupusă de I. I. Russu, este

¹¹ I. I. Russu, *op. cit.*, p. 36—38, nr. 5.

¹² Pentru F în loc de Ph și C în loc de Ch vezi H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l'Europe*, București—Paris 1978, p. 207—208.

¹³ I. I. Russu, *loc. cit.*

mai presus de orice îndoială. O mărunță observație este că în r. 6 *heredes* a fost scris în întregime. Iată lectura pe care o propunem (fig. 7b):

-*Filomel(us)*
 [arm(orum)] *custos le(gionis) X[I]II*
 [G(eminae), v]ixit a(unis) XXXII.
 ...*Corolla et Aur(elius)*
 5 [C(h)]restus et Aelia
 [V]ictorina *heredes*
eius b(ene) m(erenti) p(osuerunt).

8. — Lespede de calcar, colțul din dreapta, jos (fig. 8a, b). Cimpul inscripției a fost mărginit de un chenar simplu. Dimensiuni: 52×50×18 cm. Literele au înălțimea de 4 cm în r. 1—4 și de 5 cm în r. 5. Piesa, inedită, se află la Muzeul din Alba Iulia (inv. 336). Textul, foarte neclar, ar putea fi următorul:

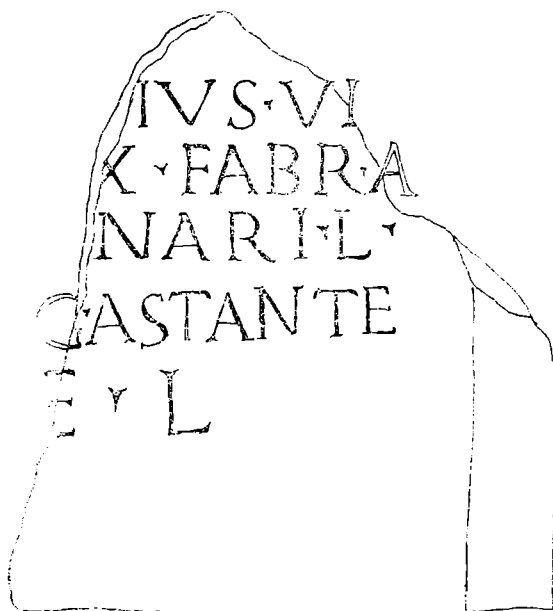

Fig. 8 b

.....
 ...*ius Vi[?n-]*
 [?de]x Fabr(?icio) A-
 [?polli]nari L
 ..G a(d)stante
 ...EL

Singurul cuvânt clar al inscripției este *a(d)stante* din r. 4, arătând că un personaj îl asistă într-o acțiune pe un altul. Cognomenul primului personaj poate fi la fel de bine *Ve[lo]x*. S-ar putea ca prescurtarea FABR să se refere la o (*centuria*) *X fabr(um)* sau la (*domo*) *Fabr(ateria)*. Cum prima literă din r. 4 este G, poate fi luată în considerare și lectura *Fabr(icio) A[?polli]nari l(egato) / [le]g(ionis)*, unde legatul legiunii, necunoscut pînă acum, ar fi eponim.

Din cele spuse mai sus ar rezulta că inscripția ar fi votivă. Totuși, dacă ar susține cineva că ea are un caracter funerar, s-ar putea servi drept argument de următorul pasaj din CIL VI 3194: *Q(uintus) Pude(n)s / here(s) ads[t]ante co(n)iugi* — (pro *coniuge*).

9. — Lespede de calcar, fragmentul din stînga, puternic corodat (fig. 9a, b). Dimensiuni: 20×20×18 cm; literele, rudimentar scrise, au înălțimea de aproximativ 1,5 cm. În unele dintre ele se păstrează vopseaua roșie. În r. 5 lapicidul a evitat un defect inițial al suprafeței. Piesa, inedită, se află în Muzeul din Alba Iulia (inv. 961). Textul, pe alocuri obscur, este următorul:

...?D.....
 RVCIV....
 Malcu[s]...
 Quietu[s]...
 5 Apollin[aris]...
 Victori[nus]...
 A?MBIBA...
 Qui.....

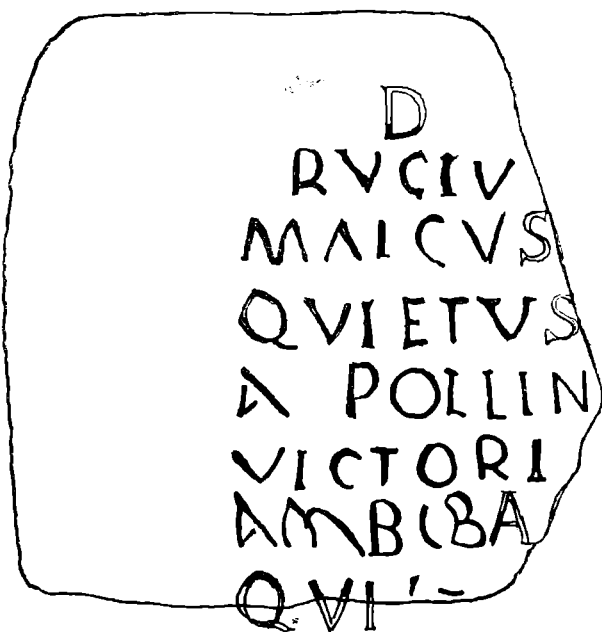

Fig. 9 b

Ne aflăm în fața unei liste de nume, aparținând probabil unei asociații religioase sau unei comunități etnice. Cum persoanele nu apar în inscripție cu *tria nomina*, am putea avea de-a face cu peregrini. Numele *Malcus* din r. 3 este palmyrean¹⁴. Neclare rămîn numele din r. 2, unde ne vine greu să completăm [*E*]rucus, și cel din r. 7, unde mai ales litera M este nesigură. Numele din r. 8 poate fi citit *Quintus*, *Quietus* sau în mod asemănător.

10. — Lespede de marmură, fragment, colțul din dreapta jos (fig. 10 a, b). Dimensiuni: 15,5×11,5×2,5 cm. Literele au înălțimea de 1,5—2 cm. Ligaturi — r. 2, 4, 5: V+S. Piesa, inedită, se află la Muzeul din Alba Iulia (inv. 691). Nu se cunosc condițiile de descoperire. Faptul că sub același număr de inventar este înregistrat și un fragment din marea placă epigrafică CIL III 7741=14479 nu înseamnă că piesa noastră face parte din aceeași inscripție. Se opun în primul rînd forma unor litere (de pildă R) și distanța diferită între rînduri. Același număr de inventar ar putea însă servi drept indicație că piesa a fost descoperită în același loc, deci pe „Glacis“, în imediata apropiere a castrului¹⁵.

¹⁴ H. Wuthnow, *Die semitischen Menschennamen in griechischen Inschriften und Papyri des vorderen Orients*, Leipzig 1930, p. 70—71.

¹⁵ Vezi A. v. Domaszewski, ad CIL III 7741; B. Cserni, *op. cit.*, p. 305, ad nr. 221 b.

Fig. 10 b

.....
an(us)
[?r]nus
er
[?D]acus
 ..[?Mar]cellus

Inscripția conținea o listă de nume, din care s-au păstrat fragmentar câteva cognomina. Prin analogie cu CIL III 7741=14479 putem presupune o listă de soldați. Pentru r. 3 există destul de multe posibilități (*Aper*, *Celer*, *Macer*, *Super*). Cognomenul *Dacus* sau *Suriacus* indică, în cazul în care întregirea este corectă, originea purtătorului său.

IOAN PISO

EPIGRAPHICA (XV)

Inscriptions de Apulum

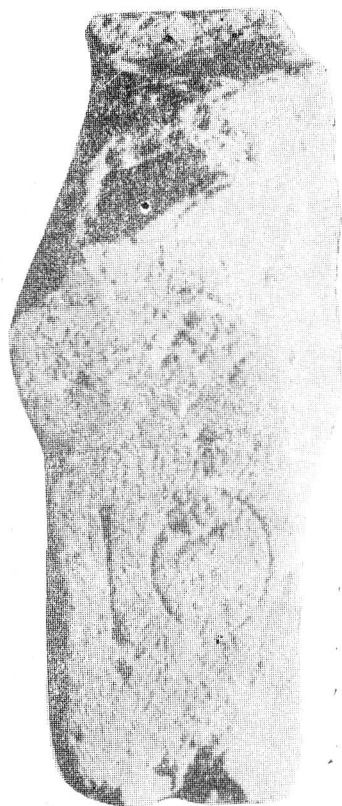
(Résumé)

On y présente 10 inscriptions de Apulum, parmi lesquelles cinq inédites (nos 2, 4, 8, 9, 10) et une partiellement inédite (no. 5).

L'autel no 1, écrit sur deux faces, fut dédié pour le salut d'au moins deux *Marci Ulpii*. De l'autel no 2 ne s'est préservé que *I(ovi) O(ptimo) M(aximo)*. On corrige ensuite la lecture de CIL III 1167 (no 3), en complétant le nom de la divinité — *[Sil]v[aj]no* — et celui du dédicant — *[M(arcus) U]lp(ius) Terentius*. Dans l'inscription funéraire no 4 le nom du défunt ou de la défunte était *Domitius*, -a ou *Pomponius*, -a, attestés à Apulum. Incomplet restera aussi le texte de l'inscription funéraire no 5, dont B. Cserni avait publié le fragment a et C. L. Băluță — I. I. Russu le fragment b. Pour le no 6, on y signale une famille de *Nonii*. Dans l'inscription funéraire no 7 la charge de *[arm(orum)] custos le(gionis) X[I]II [G(eminac)]* de Filomelus ne laisse subsister aucun doute. Pour ce qui est de l'inscription fragmentaire no 8, on présente plusieurs hypothèses, sans pouvoir se décider pour une d'elles. Ni même le caractère votif de l'inscription ne semble être assuré. Les nos 9 et 10, fragmentaires, contenaient des listes de personnes — la première, à ce qu'il semble, des pèlerins, la seconde des soldats.

a

b

Fig. 1

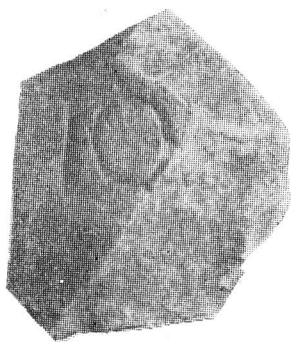

Fig. 2 a

Fig. 4 a

Fig. 3 a

Fig. 5

Fig. 6 a

Fig. 7 a

Fig. 8 a

Fig. 9 a

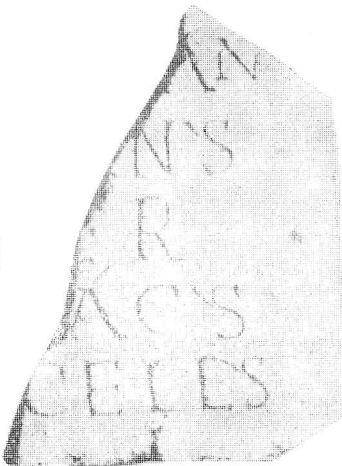

Fig. 10 a